

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی روایات تفسیری امام صادق (ع) در جزء شانزدهم قرآن کریم

استاد راهنما:

دکتر غلامحسین اعرابی

استاد مشاور:

دکتر محمد کاظم رحمان ستایش

نگارنده:

زهرة محمودی

بهار ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تشکر و قدردانی:

سپاس و ستایش بی کران، خدای بزرگ را و تحیت و درود بی پایان بر آخرین پیام آور وحی الهی و خاندان مطهرش.

شایسته می دانم از استاد گرانمایه و عالم فرهیخته حضرت حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر اعرابی که از رهنمودها و دانش ایشان بهره ها برده ام، سپاسگزاری نموده و کوشش آن بزرگوار را ارج نهم و همچنین از استاد ارجمند و دانشمند فاضل حضرت حجت السلام والمسلمین جناب آقای دکتر رحمان ستایش که نگارنده را از اندوخته های سودمند و یاد آوری های روشنگرانه خویش برخوردار ساختند تشکر کنم و از خداوند بزرگ برای همه استادانم طول عمر و سلامتی درخواست نمایم.

تقديم به :

صاحب ومولايمان حضرت بقيه الله الاعظم - ارواحنا له الفداء -

چکیده

روایات تفسیری بر جای مانده از پیامبر ﷺ و اوصیای گرانقدرش یکی از منابع معتبر تفسیر و مطمئن ترین راه برای دست یافتن به بخشی از معانی قرآن می باشد، لذا بی گمان سخنان تفسیری آن بزرگواران میراثی است گرانقدر و مورد نیاز هر مفسری، اما متأسفانه آمیخته شدن اینگونه روایات به آفات و آسیب هایی، بایسته بودن مطالعه و تنقیح این گفته های گهر بار را، آشکار می سازد. پژوهش حاضر در راستای این هدف روایات تفسیری امام صادق علیه السلام را در جزء شانزدهم (سوره کهف، سوره مریم، سوره طه) مورد مطالعه و بررسی قرار داده است.

در این نوشتار به پرسش هایی چون: روایات تفسیری امام صادق علیه السلام چه میزان از آیات را پوشش می دهد؟ این روایات از حیث سند دارای چه وضعیتی هستند؟ گونه های تفسیری امام صادق علیه السلام کدامند و امام در چه موقعیت هایی این سخنان را ایراد فرموده اند؟ امام صادق علیه السلام چه روش تفسیری داشته اند؟ روایات تفسیری دارای چه کاستی هایی هستند و دچار چه آفاتی شده اند؟ مفسران چه بهره هایی از این روایات برده اند؟ برخی از پرسش هایی بوده است که در این نوشتار بدان ها پاسخ داده شده است.

در کوتاه سخن باید گفت که از ۳۴۳ آیه موجود در جزء شانزدهم، فقط ذیل ۶۸ آیه آن از امام صادق علیه السلام روایت تفسیری نقل شده است. از ۱۸۰ روایتی که ذیل این آیات وجود دارد حدود ۳۰ درصد آنها دارای سند معتبر هستند، ولی بررسی متن روایات بیانگر این موضوع بودند که صرف ضعف سند نمی توان حکم به جعل روایات نمود و آنها را کنار گذاشت. این روایات در موقعیت های گوناگونی از امام صادق علیه السلام نقل شده است از جمله در پاسخ پرسشی از مفاد و مراد آیه، استشهاد به آیه ای در مقام استدلال و احتجاج، و یا تفسیر آیه ای، بیان معنای واژه ای از آیه قرآن، بیان مصادیق ظاهری و باطنی و

تفسیر قرآن به قرآن، قرآن به سنت، بیان تمثیلی و تفسیر قرآن با استفاده از قواعد عقلی از جمله روش های است که این امام همام در این روایات برای تفسیر آیات بکار بسته اند.

جامع نبودن، ضعف سند و در آمیختگی تفسیر و تاویل، ظاهر و جری و بطن و ... از جمله آفت ها و کاستی های روایات تفسیری بشمار می آیند.

کلید واژه ها:

روایات تفسیری - تفسیر ماثور - امام صادق علیه السلام - سوره کهف - سوره مریم - سوره طه

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات

- بخش اول: مقصود از تفسیر ماثور ۷
- ۱-۱-۱- مفهوم لغوی و اصطلاحی تفسیر ۷
- ۱-۱-۲- مفهوم لغوی و اصطلاحی اثر ۸
- بخش دوم: حجیت روایات ماثور ۹
- ۱-۲-۱- مصادیق تفسیر ماثور ۹
- ۱-۲-۲- میزان اعتبار و ارزش روایات تفسیری ۱۰
- ۱-۲-۳- تفسیر و خبر واحد ۱۰
- بخش سوم: جایگاه تفسیری امام صادق علیه السلام ۱۱
- بخش چهارم: گونه های روایات تفسیری امام صادق علیه السلام ۱۲
- بخش پنجم: کارکرد روایات تفسیری ۱۶

فصل دوم: بررسی سندی و دلالتی روایات تفسیری سوره کهف از آیه ۷۴

- نگاهی گذرا بر محتوای سوره کهف ۲۱
- بخش اول: داستان حضرت موسی و خضر ۲۲
- ۱-۱-۲- قصه موسی و خضر در قرآن ۲۲

۲۵	آیه (۷۷)
۲۸	آیه (۷۹)
۳۶	آیه (۸۰)
۴۲	آیه (۸۱)
۴۵	آیه (۸۲)
۵۹	بخش دوم: داستان ذو القرنین آیات (۸۳ - ۱۰۳)
۵۹	۲ - ۱ - داستان ذو القرنین در قرآن
۶۱	۲ - ۲ - بررسی روایات
۶۱	آیه (۸۳)
۶۳	آیه (۸۴)
۶۴	آیه (۸۶)
۷۰	آیه (۹۴)
۷۱	آیات (۹۵ - ۹۷)
۷۳	آیات (۱۰۱ و ۱۰۲)
۷۷	بخش سوم: سخن آخر (آیات ۱۰۳ - ۱۱۰)
۷۷	آیات (۱۰۷ - ۱۰۹)
۷۹	آیه (۱۱۰)
۸۹	نتیجه

فصل سوم: بررسی سندی و دلالتی روایات تفسیری سوره مریم

۹۱	نگاهی گذرا بر محتوای سوره مریم
۹۳	بخش اول: فضایل سوره
۹۶	بخش دوم: سرگذشت انبیاء و اوصیاء
۹۶	آیه (۱)
۹۹	۳ - ۲ - ۱ - حروف مقطعه قرآن
۱۰۲	آیه (۴)
۱۰۴	آیه (۷)
۱۱۰	آیه (۱۳)

- آیه (۲۲) ۱۱۲
- آیه (۲۳) ۱۱۷
- آیه (۲۵) ۱۱۸
- آیه (۲۶) ۱۲۳
- ۳-۲-۲-روزه سکوت ۱۲۵
- آیه (۳۱) ۱۲۶
- ۳-۲-افضل اعمال چیست؟ ۱۲۸
- ۳-۴-۲-فطره فقیر ۱۳۰
- آیه (۳۲) ۱۳۱
- آیه (۳۴) ۱۳۶
- آیه (۳۹) ۱۳۷
- آیات (۴۲-۵۰) ۱۴۰
- آیه (۵۲) ۱۴۶
- آیه (۵۳) ۱۵۱
- آیه (۵۴) ۱۵۲
- آیات (۵۶-۵۷) 160
- آیه (۵۹) ۱۶۵
- بخش سوم: احوال قیامت و چگونگی رستاخیز ۱۶۸
- ۳-۳-۱-ترسیمی از عالم برزخ ۱۷۱
- بخش چهارم: مواظب و نصایح ۱۷۴
- آیه (۶۷) ۱۷۴
- آیه (۷۱) ۱۷۵
- ۳-۴-۱-دلالت آیه شریفه ۱۷۶
- آیات (۷۳-۸۰) ۱۸۱
- آیات (۸۱-۸۳) ۱۸۴
- آیه (۸۴) ۱۸۶
- آیات (۸۵-۸۶) ۱۸۷
- آیه (۸۷) ۱۸۹
- ۳-۴-۲-مراد از عهد چیست؟ ۱۹۱

آیات (۸۸ - ۹۵).....	۱۹۲
آیات(۹۶-۹۸).....	۱۹۴
نتیجه.....	۲۰۱

فصل چهارم: بررسی سندی و دلالتی روایات تفسیری سوره طه

نگاهی گذرا بر محتوای سوره طه	۲۰۴
بخش اول: فضایل سوره	۲۰۵
بخش دوم: اشاره کوتاهی به عظمت قرآن و بخشی از صفات جلال و جمال پروردگار	۲۰۷
آیات(۱-۳).....	۲۰۷
۴ - ۲ - ۱- معنا شناسی واژه اسم:.....	۲۱۱
آیه (۵).....	216
۴- ۲ - ۲- مفهوم عرش در قرآن	۲۱۶
آیه(۶).....	۲۲۹
آیه(۷).....	۲۳۳
بخش سوم: داستان حضرت موسی	۲۳۵
۴-۳-۱- نگاهی بر آیات ۹ تا ۱۰۱	۲۳۵
آیه(۱۰).....	۲۳۶
آیه (۱۲).....	۲۳۷
آیه (۱۵).....	۲۴۱
آیه(۱۸).....	۲۴۲
۴ - ۳ - ۲- عصای حضرت موسی <small>عليه السلام</small>	۲۴۵
آیه(۲۲).....	۲۴۷
آیه(۳۹).....	۲۴۸
آیه(۵۰).....	۲۵۶
آیه (۵۴).....	۲۵۷
آیه(۵۵).....	۲۵۹

۲۶۰	آیات (۶۷-۶۸).....
۲۶۳	آیه (۷۵).....
۲۶۴	آیه (۸۲).....
۲۶۷	آیه (۸۴).....
۲۷۰	آیه (۸۵).....
۲۷۲	آیات (۹۲-۹۴).....
۲۷۵	بخش چهارم: معاد و خصوصیات رستاخیز و هم چنین سخن از عظمت قرآن.....
۲۷۶	آیه (۱۰۵).....
۲۷۸	بخش پنجم: قرآن و عظمت آن.....
۲۷۸	آیه (۱۱۴).....
۲۸۶	بخش ششم: سرگذشت آدم و حوا.....
۲۸۷	آیه (۱۱۵).....
۲۹۲	آیه (۱۲۳).....
۲۹۳	بخش هفتم: نصیحت و اندرزهای بیدار کننده به همهٔ مومنان.....
۲۹۳	آیات (۱۲۴-۱۲۷).....
۳۰۱	آیه (۱۳۰).....
۳۰۳	آیه (۱۳۱).....
۳۰۶	آیه (۱۳۵).....
۳۰۸	نتیجه.....

۳۰۹	خاتمه: نتایج و پیشنهادات.....
321	کتابشناسی.....
۳۳۵	چکیده انگلیسی.....

مقدمه

رسول خدا ﷺ برای برای در امان ماندن انسانها از گمراهی و هلاکت راهی را نشان داده اند تا پس از آن حضرت، راهنما و راهگشای آنان در زندگی باشد و آن راه چیزی جز تمسک به دو ثقل گرانبها؛ قرآن و عترت نیست «إني تارك فيكم الثقلين كتاب الله وعترتي أهل بيتي، ما إن تمسكتم بهما لن تضلوا أبداً و إنهما لن يفترقا حتى يردا على الحوض».^۱

آری، مردم با چنگ زدن بر این دو ثقل ارزشمند موجب خواهند شد که از راه صواب منحرف نشوند. اما بهره گیری از قرآن مجید و رهنمود گرفتن از این پیام الهی در گرو فهم دقیق و صحیح آیات آن است، از این منظر مشاهده می شود که برخی از آیات قرآن برای همه آشنایان به زبان عربی قابل فهم است و برخی از آیات با تدبر و دقت قابل فهم میشوند؛ در مقابل بعضی از آیات وجود دارد که نیازمند توضیح و تفسیر افرادی است که به همه معانی و معارف قرآن کریم و ظاهر و باطن آن آگاه بوده و توان تفسیر همه معانی و معارف واقعی آیات را داشته و در فهم معانی قرآن و تفسیر آن از هر خطا و اشتباهی مصون باشند و مصداق این گروه جز اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام که ثقل قرآن به شمار می آیند، نمی باشند. لذا تفسیر این گروه عینا همان معنای است که خدای متعال قصد کرده است.

با این وصف می توان گفت روایات تفسیری ایشان، بهترین منبع تفسیری است که در فهم مراد پروردگار می توان از آن کمک گرفت. به همین علت است که مشاهده می شود بسیاری از روایات تفسیری منسوب به آنان در تفاسیر روایی جمع آوری شده است ولی چون آمیخته به روایات ضعیف است بایسته است قبل از استفاده از این روایات به بررسی و تنقیح آنها می پردازیم. در جهت این هدف سعی شد تا گامی در این خصوص برداشته شود. امید که مقبول حضرت حق وائمه طاهرين علیهم السلام باشد.

موضوع تحقیق

^۱ محمد بن علی بن حسین بن بابویه الصدوق، *الامالی* (بیروت: منشورات مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، چاپ پنجم، ۱۴۰۰)، ص ۵۰۰.

عنوان این پژوهش «بررسی روایات تفسیری امام صادق علیه السلام در جزء شانزدهم قرآن کریم» است. در این پژوهش روایات تفسیری امام صادق علیه السلام ذیل آیات جزء شانزدهم (سوره کهف - سوره مریم - سوره طه) بررسی شده اند.

اهمیت و ضرورت تحقیق

تفسیر اثری به دلیل داشتن ریشه تاریخی و همچنین از جهت اطمینان آور بودن - در صورت داشتن شرایط لازم - از جایگاهی ویژه برخوردار است، اما علی رغم امتیازاتی که در تفسیر ماثور وجود دارد متأسفانه وجود پاره‌های روایات تفسیری در کتب تفاسیر ماثور بدون بررسی و اطمینان به صدور آن، تفاسیر ماثور را که بهترین منبع در تفسیر قرآن کریم است را در معرض نقد قرار می دهد. لذا برای دست یابی به فهم درست آیات از طریق روایات تفسیری لازم و بایسته است که به بررسی آنها پرداخته شود.

پیشینه تحقیق

افزون بر روایاتی که از امام صادق علیه السلام به صورت پراکنده در کتب حدیثی آمده است، کتاب «مصباح الشریعه» که بیشتر حاوی مضامین اخلاقی و نکات اعتقادی است به امام صادق علیه السلام منسوب است و قرائن نشان می دهد که این کتاب حداقل به دست امام نوشته نشده است.^۲

و همچنین کتاب «تفسیر جعفر الصادق علیه السلام» در کتاب «حقایق التفسیر القرآنی»، ابو عبدالرحمن سلمی، به آن حضرت نسبت داده شده است. درباره کتاب «تفسیر جعفر الصادق علیه السلام» نیز باید گفت که: گرایش باطنی و رمزی در این کتاب به خوبی آشکار است و نسبت این کتاب به امام صادق علیه السلام ثابت نشده است.^۳ علاوه بر دو کتاب مذکور آقای عطاردی در کتاب «مسند الامام الصادق علیه السلام»^۴ در دو جلد هفت و هشت روایات تفسیری امام صادق علیه السلام را گرد آوری کرده اند.

۲. مثلاً در سند روایات آمده «روي عن الصادق علیه السلام».

۳. محمد علی ایازی، سیر تطور تفاسیر شیعه (بی جا: موسسه نمایشگاههای فرهنگی ایران، ۱۴۱۲)، ص ۳۹.

۴. با جمع آوری روایاتی که ذیل این جزء فراهم آمده مشخص شد که این کتاب تمام روایات تفسیری را جمع آوری نکرده اند و شمار روایات تفسیری آن بسیار اندک است.

این سه کتاب صرفاً به ذکر روایات بسنده کرده اند و هیچ بررسی نسبت به روایات آن نداشته اند. اما در حال حاضر به همت دانشجویان دانشگاه قم روایات امام صادق علیه السلام در هجده جزء قرآن کریم، مورد بررسی قرار گرفته است و چند جزء دیگر در حال بررسی می باشد؛ امید است که این راه به سرانجام برسد.

سوالات تحقیق

در این پژوهش بدنبال پاسخ به پرسش‌هایی چند هستیم، از جمله:

۱. روایات تفسیری که از امام صادق علیه السلام در جزء شانزدهم نقل شده است، چه مقدار از آیات را در برمی گیرد؟
 ۲. روایات تفسیری امام صادق علیه السلام در جزء شانزدهم از حیث سند دارای چه وضعیتی هستند؟ چند درصد از آنها دارای سند معتبر و چه درصدی از آنها دارای سند غیر معتبر هستند؟
 ۳. این روایات از حیث متن دارای چه وضعیتی هستند؟
- الف) انواع روایات تفسیری امام صادق علیه السلام در جزء شانزدهم کدامند؟ و هر کدام چند میزان از روایات را در بر می گیرد؟
- ج) امام صادق علیه السلام در جزء شانزدهم چه روشی در تفسیر آیات داشته اند؟
۴. تفاسیر ماثور و روایات تفسیری دچار چه کاستی‌ها و آفاتی است؟
۵.

روش تحقیق

برای بررسی روایات تفسیری امام صادق علیه السلام، در ابتدا روایاتی که از امام صادق علیه السلام در جزء شانزدهم وارد شده است از تفاسیر روایی شیعه مانند «تفسیر قمی، تفسیر عیاشی، البرهان، نور الثقلین و تفسیر صافی و...» جمع آوری گردیده و پس از آن کلیه روایات از منابع اصلی مصدریابی و استدرک شده است و چنانچه در این بین روایت تفسیری از امام صادق علیه السلام مشاهده شد که در منابع تفسیری ذکر نشده بود، به روایات مورد بررسی افزوده شد و همچنین در صورتی که خود روایت و یا مضمون آن از طرق دیگری نقل شده بود، نیز ذکر گردید. این روایات از

منابع گوناگون نقل شده، برخی از این روایات در مجامع معتبر روایی شیعه چون: *الکافی*، *تهذیب الأحکام* و *من لا یحضره الفقیه* نقل شده و یا چون کتاب *المحاسن برقی* و *عیون اخبار الرضا صدوق* و *معانی الأخبار* آمده، اما برخی روایات از کتاب هایی چون *تفسیر عیاشی* و *بصائر الدرجات* و *احتجاج طبرسی* و *تفسیر قمی* نقل شده که درباره آن سخن ها است. برخی از منابع آن از منابع دست دوم به حساب می آید، مانند *بحار الأنوار* (مجلسی) و در این میان برای تکمیل بررسی در کنار تفاسیر شیعه، تفاسیر روایی اهل سنت نیز مورد ملاحظه قرار گرفت و چنانچه روایت و یا مضمون آن از امام صادق علیه السلام و یا دیگر معصومین علیهم السلام و یا صحابه نقل شده بود، ذیل بررسی سندی و یا دلالتی ذکر شده است. پس از مسندسازی روایات و استخراج از منابع اصلی، با مراجعه به ترجمه کتب روایی، روایات ترجمه شده و سپس سند تک تک روایات از حیث احوال روات، تحویل، تعلیق، اتصال، انقطاع و ارسال و... مورد ارزیابی قرار گرفت و در مواردی با یافتن طریقی دیگر برای اسناد ضعیف بر آنها اعتبار بخشیده شد. (آنچه که در سلسله سند داخل گیومه قرار دارند، افزوده نگارنده است)

پس از بررسی سندی، متون روایات صرف نظر از سند آنها با عرضه به قرآن و سنت در بوته نقد و بررسی قرار گرفته و در مواردی که اقتضا می کرد به مناسبت های مختلف به کتب لغت، تفاسیر و شروح کتب حدیثی و فقهی و امثال آن مراجعه و نکاتی که به توضیح و فهم مضمون روایت کمک می کرد نقل گردید؛ عملیات دیگری که روی این روایات صورت پذیرفت تعیین نوع روایات است تا در هنگام بهره گیری از آنها در تفسیر و فهم آیه، لغزشی رخ ندهد، این نکته از آن جهت اهمیت دارد که صاحبان تفاسیر روایی هیچگونه تفکیکی میان روایات یاد شده انجام نداده اند و گاهی هیچ سخنی در باره محتوای روایات نگفته اند.

مراحل تحقیق

این تحقیق در چهار فصل سامان یافته است؛ فصل نخست: کلیات؛ در این فصل به بیان معنای روایت تفسیری، ارزش و حجیت روایات تفسیری، جایگاه تفسیری امام صادق علیه السلام، انواع روایات تفسیری، و مفاهیم و اصطلاحات به کار رفته در این پژوهش، پرداخته شده است.

در فصل دوم ابتدا نگاهی بر کل سوره کهف افکنده و از آنجا که جزء شانزده از آیه ۷۴ سوره کهف آغاز می شود، روایاتی که ذیل آیه ۷۴ تا آخر سوره کهف بود، گرد آوری شد. روایات این فصل در سه بخش گنجانده شده

است؛ بخش اول: داستان موسی و حضرت خضر علیه السلام؛ بخش دوم: داستان ذو القرنین؛ و بخش سوم: سخن پایانی است. در این سه بخش بررسی سند روایات، بیان نوع روایات، عرضه به ملاک های نقد حدیث و شرح و تفصیل روایات از جمله کارهایی است که صورت گرفته است و در نهایت با بیان نتایجی این فصل خاتمه یافته است. در فصل سوم روایات تفسیری ذیل سوره مریم گرد آوری شده و شامل چهار بخش است و در بررسی روایات این فصل روشی همانند روش فصل پیشین می باشد.

فصل چهارم، شامل چندین بخش است که پس از گرد آوری روایات تفسیری سوره مبارکه طه، چون دو فصل گذشته روایات بررسی شده اند. در خاتمه نتایجی که از بررسی روایات بدست آمده بیان شده است و با ضمیمه نمودن جدولی که در واقع نمایشگر تعداد روایات، تعداد آیاتی که دارای روایت تفسیری هستند و تعداد روایات معتبر و غیر معتبر است و میزان کاربرد هر کدام از انواع روایات تفسیری می باشد، این پژوهش پایان یافت.

فصل اول: کلیات

- مقصود از تفسیر ماثور
- حجیت روایات ماثور
- جایگاه تفسیری امام صادق علیه السلام
- گونه های روایات تفسیری امام صادق علیه السلام
- کارکرد روایات تفسیری

کلیات

پیش از پرداختن به بحث شایسته است تا در ابتدا بیان کنیم، مراد از تفسیر ماثور (روایت تفسیری) چیست؟

بخش اول: مقصود از تفسیر ماثور

تفسیر ماثور دارای دو جزء است، لذا برای بیان تعریف و مقصود از آن لازم است ابتدا بیان اجمالی در معرفی دو واژه «تفسیر» و «اثر» داشته باشیم.

۱-۱- مفهوم لغوی و اصطلاحی تفسیر

کلمه تفسیر در لغت از ریشه «فسر» گرفته شده است که اصل ثلاثی مجرد آن «فسر» مأخوذ از «سفر» بوده است؛ و هردو به معنای کشف و برداشتن پرده و پوشش است، منتها غالباً «فسر» در کشف باطنی و معنوی و «سفر» در کشف ظاهری و مادی به کار می رود.^۵ اما مفهوم اصطلاحی تفسیر عبارت از همان بیان معانی آیات قرآن و کشف مقصود و مضمون آنها است.^۶ به بیانی دیگر تفسیر، روشن و واضح ساختن مراد پروردگار از آیات قرآن است.^۷

مهمترین مدارک علمی (علم‌آور و یقینی) و عقلی و شرعی که در زمینه تفسیر قرآن اعتبار دارند عبارتند از: ۱. ظواهر الفاظ قرآن ۲. عقل فطری و سالم از تاثیرات افکار و سلیقه های شخصی؛ زیرا عقل، حجت و راهنمای

۵. حسین بن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی (دمشق - بیروت: دارالعلم الدار الشامیة ۱۴۱۲ ق)، ص ۶۳۶ ذیل ماده فسر و ص ۴۱۳ ذیل ماده سفر.

۶. محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن (قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ ق)، ج ۱، ص ۱۴: «التفسیر هو بیان معانی الآیات القرآنیة و الكشف عن مقاصدها و مدالیها».

۷. ابوالقاسم خویی، البیان فی تفسیر القرآن (بیروت - لبنان: دار الزهراء للطباعة والنشر والتوزیع، الطبعة الرابعة، ۱۳۹۵ - ۱۹۷۵ م)، ص ۳۹۷.

صحیح و معتبر درونی است، همان طور که پیامبر حجت و راهنمای برونی است.^۳ سنت و اقوال منقول از ناحیه معصومین که به طریق صحیح از آنها رسیده باشد؛ زیرا آنان در مسائل دینی مرجع معتبر و اطمینان بخشی هستند و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز لزوم تمسک به گفتار آنان را برای ما به صراحت و قاطعیت اعلان کرده است.^۴ اخبار ظنی و معتبر.^۸

۱-۲- مفهوم لغوی و اصطلاحی اثر

اثر از نظر لغوی به معنای علامت، نشان، بقیه، برجای مانده از هر چیز می باشد.^۹ در وجه تسمیه اقوال پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام به حدیث ماثور از این جهت است که آن از سلف نقل شده و باقی مانده است.^{۱۰}

در مفهوم اصطلاحی اثر و محدوده آن بین علما اختلاف نظر دیده می شود. که ما صرفاً به بیان دیدگاه محدثین شیعه می پردازیم. اکثر علماء شیعه مفهوم اثر را مترادف مفهوم حدیث می دانند اگر چه بعضی از آنها اثر را مختص به منقولات سلف از صحابه و تابعین دانسته اند، چنانکه والد شیخ بهایی در *وصول الاخبار* گوید: آثار به اقوال و افعال منقول از صحابه و تابعین اطلاق می گردد.^{۱۱}

اما آنچه از «اثر» مد نظر ماست، همان معنای مترادف با حدیث است و حدیث در واقع حکایت از قول و فعل و تقریر معصوم است.^{۱۲}

با این بیانات می توان تعریف اصطلاحی تفسیر روایی (ماثور) را اینگونه بیان کرد که آن عبارت است از: قول و یا فعل و یا تقریر معصوم یا گزاره‌ای از امور و شوون مربوط به معصوم که در پرتو آن جهتی از جهات معنایی قرآن مفهوم گردد.^{۱۳}

۸. همان. صص ۳۹۷-۳۹۸.

۹. محمد بن مكرم *ابن منظور، لسان العرب* (بیروت: دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق)، ج ۴، ص ۶.

۱۰. فخر الدین طریحی، *مجمع البحرین*، تحقیق احمد حسینی (تهران: کتاب فروشی مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ ش)، ج ۳، ص ۱۹۸.

۱۱. عزالدین حسین بن عبد الصمد حارثی عاملی، *وصول الاخبار الی اصول الاخبار*، تحقیق عبد اللطیف کوهکمری (قم: مجمع الذخائر الاسلامیه، ۱۴۰۱ ق)، ص ۱۲۲.

۱۲. سید حسن صدر، *نهایة الدراية*، تحقیق ماجد غریب‌آوی، ([بی جا]: نشرالمشعر، [بی تا])، ص ۸۰.

۱۳. محمد احسانی فر لنگرودی، "طرحی نو در تبیین غنای تفسیری در احادیث اهل بیت علیهم السلام"، فصلنامه علمی - تخصصی علوم حدیث ش ۳۵، ص ۲۷۰.

بخش دوم: حجیت روایات ماثور

۱- ۲- ۱- مصادیق تفسیر ماثور

بر اساس آنچه در تعریف تفسیر ماثور (طبق دیدگاه شیعه) بیان شد، مصادیق تفسیر ماثور عبارتند از: ماثور از نبی ﷺ و ماثور از اهل بیت علیهم السلام.

یکی از وظایفی که بر عهده پیامبر ﷺ نهاده شده، تبیین آیات قرآن است؛ آیاتی چون ﴿وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾^{۱۴} گواه بر این شان و وظیفه است. لذا آغاز تفسیر روایی را می‌بایست از زمان پیامبر ﷺ و توسط آن حضرت دانست که همزمان با نزول وحی مورد تاکید آیات قرار گرفت. در چند آیه، پیامبر ﷺ به عنوان معلم قرآن معرفی شده است.^{۱۵}

بدیهی است که کلام رسول ﷺ در تفسیر و تبیین قرآن همچون آیات قرآن می‌باشد و از جایگاه والایی برخوردار است، زیرا که سخنان ایشان نیز از جانب پروردگار متعال است، این مطلب از عموم آیاتی چون ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾^{۱۶} برمی‌آید. از این رو پیروی از سنت پیامبر ﷺ از ضروریات شرع و عقل بوده و بطور قطع حجیت دارد. بدین جهت است که مفسرین خصوصاً مفسرینی که شیوه تفسیر روایی را برگزیده اند، در فهم آیات پس از فهم و تفسیر آن از طریق عرضه آن بر آیات، بهترین و مطمئن‌ترین شیوه را تفسیر آیات بر اساس سنت نبوی ﷺ دانسته‌اند، (به عنوان نمونه رجوع شود به مقدمه تفسیر الصافی و البرهان) البته مشروط بر آنکه صدور احادیث از ناحیه آن حضرت بر اساس معیارهای شناخت حدیث ثابت شده باشد و همچنین از جهت دلالت مضمون آن از صحت برخوردار باشد تا بتوان آن را به پیامبر ﷺ انتساب داد.

اما با توجه به ضرورت نیازمندی قرآن به تفسیر و تبیین در همه اعصار، ضرورتاً بعد پیامبر نیاز به افرادی است که با نیروی عصمت و وظیفه رهبری و هدایت امت و تفسیر و تبیین قرآن را ادامه دهند تا مردم را از افتادن در چاه

۱۴. نحل: ۶۴ (ما [این] کتاب را بر تو نازل نکردیم، مگر برای اینکه آنچه را در آن اختلاف کرده‌اند، برای آنان توضیح دهی، و [آن] برای مردمی که ایمان می‌آورند، رهنمود و رحمتی است)

۱۵. ر.ک: بقره: ۱۲۹ و ۱۵۱؛ آل عمران: ۱۶۴؛ جمعه: ۲.

۱۶. نجم: ۳- ۴ (و از سر هوس سخن نمی‌گوید، این سخن بجز وحیی که وحی می‌شود نیست).

ضلالت وگمراهی نجات دهند لذا پیامبر ﷺ ضمن حدیث مشهور و متواتر تقلین به این تداوم و ارتباط ضروری قرآن با عترت تذکر داده است. شیعه امامیه معتقد است مطابق آیات قرآن^{۱۷} و روایات قطعی و متواتر منقول از پیامبر ﷺ^{۱۸}، اهل بیت علیهم السلام نیز همچون سنت پیامبر حجت‌اند و ائمه علیهم السلام وظیفه تبیین احکام و بیان معانی و مفاهیم حقیقی آیات قرآن را پس از پیامبر بر عهده دارند.

۱-۲-۲- میزان اعتبار و ارزش روایات تفسیری

روایات تفسیری را از حیث اعتبار می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: معتبر و غیر معتبر. پر واضح است که اگر روایت از نوع غیر معتبر باشد، قطعاً استناد به آن جایز و روا نیست و در تفسیر نمی‌توان بکار برد. اما روایات معتبر خود به دو دسته تقسیم می‌شود: قطعی و غیر قطعی.

اگر روایت از نوع معتبر قطعی باشد در حجیت آن تردید روا نیست و بهترین و مطمئن‌ترین روش تفسیر قرآن خواهد بود رسیدن به این مرحله از اطمینان مستلزم آن است که ابتدا به بررسی سلسله اسناد، تک تک روایات پرداخته شود و با عرضه متن حدیث به ملاکهای نقد، آنگاه پس از حصول اطمینان نسبت به صدور و صحت آنها، آن روایات را در تفسیر بکار گرفت.

اما روایت تفسیری از نوع روایت معتبر غیر قطعی، یعنی «خبر واحدی» که دارای شرایط حجیت و اعتبار است را می‌توان در تفسیر قرآن پیروی نمود یا نه؟ مسئله‌ای است که در میان مفسرین و دانشمندان تفسیر و حدیث، بسیار مورد اختلاف است.^{۱۹}

۱-۲-۳- تفسیر و خبر واحد

همانطور که بیان شد، در میزان اعتبار خبر واحد (مقرون به قرائن) علماء شیعه اختلاف نظر دارند:

۱۷. واقعه: ۷۷-۷۹؛ احزاب: ۳۳.

۱۸. مثل حدیث تقلین؛ و همچنین حدیث (قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: أهل بيتي أمان لأهل الأرض كما أن النجوم أمان لأهل السماء. قيل: يا رسول الله فالأئمة بعدك من أهل بيتك؟ قال: نعم الأئمة) محمد بن علی بن حسین بن بابویه الصدوق، *كمال الدین و تمام النعمة* (قم: مؤسسة النشر الاسلامی، التابعة لجماعة المدرسين، ۱۳۹۵ق)، ج ۲، ص ۶۶۲؛ و یا حدیث (ان رسول الله ﷺ قال: إن مثل اهل بيتي فيكم مثل سفينة نوح من ركبها نجا ومن تخلف عنها هلك. وفي رواية للبخاري عن ابن عباس وعن ابن الزبير والحاكم عن أبي ذر أيضا مثل اهل بيتي مثل سفينة نوح من ركبها نجا ومن تخلف عنها غرق) حسين البروجردي، *جامع أحاديث الشيعة* (قم: المطبعة العلمية، ۱۳۹۹)، ج ۱، ص ۱۸.

۱۹. ر.ك: ابو القاسم خويي؛ *البيان...، ص ۳۹۹*.